

Жүсіпбек Аймауытов

ШЫҒАРМАЛАРЫ

II

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ

БЕС ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

ЕКІНШІ ТОМ

РОМАНДАРЫ

АЛМАТЫ
«ЖІБЕК ЖОЛЫ»
2003

ББК 84 (5 Қаз)

А 31

Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция алқасы:

С. Қирабаев (жауапты редактор),
З. Ахметов, Д. Қамзабекұлы, Б. Қанапиянов, С. Қасқабасов

Томды баспаға дайындаған:

С. Қирабаев, Д. Қамзабекұлы

А 31

Аймауытов Жүсіпбек.

Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том.

Романдары. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі,
2003. – 312 бет.

ISBN 9965-637-06-7

Екінші томға Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» және «Қартқожа»
романдары кірді.

А $\frac{4702250201}{430(05)-03}$ хабарланбаған – 2003

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN 9965-637-06-7

ISBN 9965-425-94-9

© М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты, 2003

© “Жібек жолы” БҮ, 2003

Ақбілек

БІРІНШІ БӨЛІМ

Өскеменнің ар жағында, Бұктарманың оң жағында әлемге аян Алтай бар.

Сол Алтайдың күнгеінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күр-күр еткен Күршім бар.

Алтай Күршім не заманнан қалың Найман мекені. Сол Алтаймен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал, күн жылт етсе терт түлік мал қарағайлы Қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тырандасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны.

Қарт Алтайдың қақ басында, алақанның аясында, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шарап сулы Марқакөлі. Марқакөлді алқалаған, ақ ауылды Алтай елі. Алтай елі —алтай жазы тау еркесі — киік болып, өзге елдерден биік болып, Марқакөлдің самалына сайран етіп жатқаны. Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау күт сорғалап, көнек-кенекек лықылдайды; қара саба емізіктеп, қою, салқынын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл хор қызын күшқандай боп, беті шиқан дуылдайды; ауызы қобыз гүлдейді; мае болады, жас болады; жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүрсілдетіп, таудың тасын күтірлетіп, көкпар, жарыс, алыс-жұлыс асыр салып жатқаны.

Әлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Алтын, күміс, — Алтай кені; алтын сырға алты қарыс алып түсіп құлақтарын, жүзі Алтайдың айындай боп, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы Қопа талындай боп, былқ-сылқ етіп бұраңдасып, күлбіресіп, көлендесіп, езу тартса есің кетіп, сүңкыл қақса, шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қиян кезеді.

Кеп онда емес-ау, жарандар! Бер қарандар, құлағың сал! Тыңдаушылар анталаса, кеп құрайын бір тамаша. Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір

өңгіме шертейін. Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеме жол тартайын. Өлең сөзге олақ едім, күйлі емес деп қомсынбандар.

Сол Алтайдың бөктерінде жам жолменен жандамайлап, ала ат мінген жалғыз адам келе жатыр бейсауат. Көтегейті Күршім жақ, бет алысы — Кара-екем шаты. Қара-екем шаты қамау жартас, дәл аясы шұңқыр көгал, бір ауызды, тар ауызды. Шұңғыл шатын, мейірімді Алтай түсі қашып, түнде жорытқан жорықшыға соққан ғой. Ажал түрткен мал болмаса, мал алдырған жан болмаса, терең шатқа кім барған?

Ала ат мінген терең шаттың дәл ауызына таянғанда, алақ-жұлақ қаранды да тоқтады. Тар ауызда тас тасалап, сұр шекпенді, бес атарлы біреу жатыр, басбағып. Әлгі шекпен ала аттыны көре сала, ақ орамал көтерді, ала ат мінген оны көріп, ақ тымағын кетерді. Сүйтті-дағы ала ат мінген қабтағаймен ат жетектеп, асып кетті әрі қарай.

Марқакөлде майға бөккен мал мен ел, тау ызғары жамбасынан өткен соң, етектегі қыстауына еңбектесіл түскен шақ.

Мамырбайдың малайлары қора жамап, пешін қалап, үйін сылап болған ед. Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып, малайларға киіз үйін қағып-сілкіп жинатқызып жүрген ед. Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі — жас түлегі, айы-күні - сұлу қызы, алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, былдырлатып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл, жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген ед. Қасындағы қыздарына қабақ шытып, қыңқыл етіп, даусы сыңқыл-сұңқыл етіп:

— Көзім тартып тұрғаны несі?— деп бір бұрандап қойған ед...

— Жәй тартат та... Қуанарсың... Қай көзің?..

— Қуанар ем: сол көзім,— деді — бітті. Кім елеген ондайды? Алымсағын, шөбін жайлап, партияның қамын да ойлап, Мамекен де кешке жақын жоддасымен кеп түсті.

Тау бетінен андағайлап, жатағына мал келді. Бала у-шу, малай қиқу, мал маңырап, ит жаң-жүң. Ауыл түтін, өзен күріл. Сарғылт тандақ. Жел де қоңыр, қызыл іңір. Малың жайлап, шәйі қайнап, ел де орынға отырды.

Күн батпай-ақ, көз барында манағы айтқан терең шаттан, іннен шыққан қасқырларша, шұбап шықты төрт атты. Оның бірі манаты айтқан, өзің көрген ала атты. Енді үшеуі: қалпағы бар, мылтығы бар, қылышы бар, көк шекпенді қоқандаған, қоқиланған жат адам. Сол төрт атты шаттан шығып, ылдиға түсе өкшелерін қадады. Қадап еді, ат пысқырды, ауыздығын қарш-қарш шайнап есілді. Есілді де екпіндетіп, үңгірдегі бір ауылға жетіп келді сау-сылдап.

Келе тарс-түрс. Үріктірді, бүріктірді, еддің апшысын қуырды: — Ақ, сбольш! Тап атты!.. Мылтық қолда, қамшы жонда, ат

таппасқа әдді не? Атты да алды, шідерді адды, жүген де алды, кілем, көрпе, қоржын, шалбар... бәрі кетті...«көр ішке».

- Төре...Тақсыр...

- Ой, құдай-ай!

- Аясайшы, бейуазек қой!..- деуге келді тілдері. Шәйді алдына жаңа қойып «Бісмідданы» келтіргені сол еді Мамырбайдың бір малайы жетіп кедді ентігіп:

- Келіп қадды!

- Кім, кім?

- Көкпең-көк...

- О кім?

- Өңшең орыс. Мамырбайдың мұршасы:

- Жина, ұмтыл, қаш тығыл!- деуге ғана келді.

Дастарқанымен шәй қалды жайрап, жиюсыз шыны-аяқ қадды күйреп. Мамырбай күріс-күріс, бір есікке, бір төрге... Жаушы жалам, бәйбіше де, қыз да жоқ. Сыртқы есікке жетер-жетпесте, Мамырбайдың кеудесі үнірейген үш мылтықтың аузына тірелді. Бай шалқалап, мұрттай ұшты.

Мылтық дүмі, қылыштың қырымен айдап шығарылған ауылдың еркек біткені басын қорғалап, борсандап, желкені жей-мей, Мамырбайдың еттігіне отағасыны бас қыла қамалды да, сыртынан қара құлып салынды. Ауызында күбір-күбір «Сүбіқан», аяғы жыбыр-жыбыр еңкең қағып, қораны орағытып бәйбіше келе жатыр еді, орыс алдынан тап болды.

- Қайдан келесің?

- Мына... Мына...— дей беріп еді, — мә, саған мына, мына!— деп білеуіт пен ащы айғай басына қабат тигенде, көзінің оты жарқ етті. Жаулық кетті жапырайылып, ауыз кетті опырайылып.

- Тап деген соң, тап қызды!

- Кімнің қызын, жасаған!

- Сенікі қыз, сенікі.

- Қызым жоқ, ойбай!..

- Қыз бар. Табасың! Орыс қадалып, білеуітін зулатты.

Бәйбіше бадалып, «Қыз жоқ»— деп бажылдап, өтірікті саулатты.

- Өзім табам,- деп орыс жүгіріп ала жөнелді.

Үш орыс қолдарына шырағдан алып, қораны, үйді, тезекті, шұңқырды, жүкті, пішенді - бірін қоймай йайзаларымен піскілеп тінтіп жүр. Зым-зия Ақбілек жоқ.

«Орыстар келіп қалды» дегенде, бәйбіше теріскейдегі кішкене есіктен ептеп шығып, жер бауырлап, бүкендеп, Ақбілегін жетелеп, бір апанға апарып «тырп етпей жат!»— деп кеткен.

Қыз таба алмай, сандалып, долданып қайтқан үш орыс бәйбішені Терезе алдына етбетінен басып отырып, жиырма бес қамшы соқты. Үні шықса, Ақбілегінің жаны қабат шығады ғой,

күшырлана тістеніп, ышқына ыңқылдағаннан басқа дыбыс бермеді. Желге, күнге тигізбей, аялап өсірген сәулесін «кәпірге» қорлыққа қиғаннан өлгені артық емес пе?

Түнерген түнде абайсыз ауыл абалаған ит даусына айналды. Ауылдан бажылдаған, балдырлаған жат үн шықты. Бір тайпы ауыл үш мылтықтың албастысы басып түншықты.

Үрейлі ауылды торыш, екі ат жетелеп, ойқастап, құлағыш түріп, түсі жаман, ойы қараңғы бір адам жүр. Ауылдан бажыл шыққанда әлгі адам бір тұрып, бір жүріп, ауылға таман үмтылып еді, астындағы жануар қорыс етіп, лоқып қалды. Аяғын үзенгіден ептеп шығарып, сыбдырын үрлап, жұмсақ шөпті жапыра басып, жерге түсті. Атын артқы қасына қайқита қаңтарып, қыл шылбырмен тұқырта тас қылып тұсап, үш атты матастырды да, қотанға кіретін епті қасқырша, бүкендеп адымдады, Қарауытқан, қара жамылған ауылдың иті ұлып тұр. Бес-алты адым аттады ма, жоқ па, әлде шөптің, әлде шүберектің сыбдырындай судыр еткен бір дыбысты құлағы шалып қалды. Енді бір басып еді — аяқ асты қарауытқан шұқыр болды, шұқыр түбінде бірдеме ағарандаған тәрізді, қимыл етті:

— Ағатай-ай!- деді біреу ышқына сыбырлап.

— Ақбілекпісің?— деді әлгі адам біліп қойғандай.

— Мен едім, құтқар, ағатай!— деп апанның ернеуіне таман өрмелеп еді;

— Құтқарам. Бүк. Жата тұр,— деді де, қазақ қалбандап жоқ болды.

Екі қолы алдына созулы Ақбілек қалшиып қалды.

Әлгі адам жүгіріп барып тоқтағандай, ат ышқынтандай, үзенгіге аяқ салғандай, тебінгі тырс еткендей болды. Атына мініп келейін деген екен ғой, енді ажалдан құтылдым ғой. Жасаған-ай! Тәуба, дей беріп еді, дүбірлеген аттың тықыры жақындамай, теріс айналып кеткен тәрізді бодды. Қолы әлі жәрдем тілеуде, жарылқаушы періште келетіндей, дәмелене күтсе де, тықыр алыстап, дүбірлетіп шауып кетті. Қолдары сылқ ете түсті, аяғы тайғанап кетті, сырғанап түпсіз зынданға түсіп бара жатқандай көрінді...

Ауыл жақтағы иттердің манағы шабалаңғаны жоқ, анда-санда сақ қаншықтың безілдеген, жас күшіктің шәуілдеген әлсіз даусын төбегтердің күніренген ұзын сарыны басып тұрғандай. Сүйтіп тұрғанда, бірдеме ысқырғандай болды. Ауылдан иттерді шабалаңдырған аттың дүрсілі тауға қарай кетті. Ит даусы алыстап барып, қайта жақындап, абалады. Ажал да абалады. Дүрсіл ауылға қайтып келді. Күбір-күбір адам даусы естілген тәрізденді. Ақбілектің жүрегі зырқ ете түсті. Зырқ етпей қайтсін, тықыр шықты. Жүрегімнің дүрсілі болғай еді деп, қолын кеудесіне басып еді — тас, тас емес-ау темір, темір емес — ажал шықыр еткендей, күйқа тамыры шымьф етті. Апан көр сияқтанды. Өйткені тажалдай түсі

суық, саудыраған үш адам келіп қалды. Ақбілек бала қамаған лаққа ұқсап, апанды айнала жүгіріп, өкпесін соққан торғайдай торға ілінді. Сонда да есінен танбады:

— Апатай-ай!- деген жан дауысы таудың тасына барып шақ еткендей болды. Мейірімсіз темір қолдар алып ұрып, аузын басып жатса да, қолды кейін сермеп, басын жұлқып, үзіліп, өзеуреген ащы айғайы апатайының құлағына сап етті. Жоныгна шойын тағалағандай, апасы сіресіп қалса да, елемей, шыңғырған дауысқа қарай үкідей ұшып келеді. Қызын бүркітше бүріп, илеп жатқан екі орысты анасы екпінімен келіп итеріп тастап, балапанын басқан ана құстай, баласын бас салды. Олай сүйреп, бұлай жұлқып, қызды анасының құшағынан ала алмаған соң, орыстар мылтық дүмін жұмсады. Жанына мылтық батқанда, анасы қызын тастай беріп, алыса кетті. Апыр-топыр екі орысты екі алып ұрып, бірінің үстіне бірін илектеп жатқанда, үшінші орыс тайқып шегіне берді. Босанысымен қашуға оңтайланған Ақбілек апанның ернеуіне жете түсіп, анасының қалып бара жатқанын көріп, қайта апанға түскенде, анасы қызыгна қарсы ұмтылды. Сол кезде бос қалған орыс анасын жауырын ортадан басып салды.

— Алла!— деп ана құлады.

Үш орыс қызды көтеріп, ойбайлатып алды да жөнелді.

«Апатайлаған» айғайы жерді, көкті жұлып Ақбілек зарлап, аттардың дүрсілі тауды дүсірлетіп, абалап иттер қуып бара жатқанда:

— Қайдашы, қайдалап, төтеден бір топ кісі қуып ала жөнелді.

— Аттаншы! Аттан!

Жер де айғай, көк те айғай. Тау күңгірлеп, тас шықырлайды.

Қуғыншылардың қарасын көріп, қыз өңгергенді қоя беріп, екі орыс аттарын тежей, мылтықтарын кезей бастады. Екі атты есік пен төрдей жерге келіп қалды. Тау сатыр-сүтыр етті. Қуғыншының біреуі, қиялай шауып, атының жалын құша жығылуы-ақ мұң екен, арттағылары азан-қазан, ұйқы-тұйқы түсе қалды.

Манағы ала атты кім? Қыз алып қашқан орыстар кім? Бұларды қуам деп оққа ұшқан кім? Олардың кім екенін біз айтайық па? Өздеріне сөйлетейік пе?

Кәне, осыны дауысқа саламын. Біз айтайық дегендерің қолдарыңды көтер біреу, екеу... жоқ. Өздері сөйлесін дегендерің қол көтер... төртеу, бесеу... өзіммен көпшілік. Сонымен сөз өздеріне берілетін болды.

БЕКБОЛАТ

Қара торы, орта бойлы, қошқар түмсық, түлкі мұрт шүңірек көз жігітпін. Жасым жиырманның жетеуіне шығып тұр. Атым -

Бекболат. Басымда барқытпен тыстаған қара елтірі жекей тымақ, үстімде орысшалау бенжек-шалбар. Березе сүр шапан, сар сапьянға қара ала жапқан күміс белбеу, аяғымда көнелеу қисық табаным бар. Белбеуімдегі жарғақ далбағайым, шашақты сары қында мүйіз сапты өткір кездігім, алдыңғы қапталдағы дабыл байлайтын ұзын қайыс шеттігім менің өнерсіз жігіт еместігіме айғақ болар.

Бұрын бір байдың, осы күні орта шарқы үйдің ортаншы баласымын, бұрын қой бес жүзге, жылқы екі жүзге, сиыр алпысқа, түйе жиырмаға шарпыған еді, осы күні сол малдың төрттен бірі де жоқ.

Әкеміз неше жылдай елубасы, ауылнай, би болған. Бір ауылнай елдің басты адамының бірі. Ағам отау болып, енші алып кетті. Інім Семейде оқуда. Шешеміз жылқы жылы күрт аурудан қайтыс болған соң, әкеміз бір кедейлеу адамның ақ құбаша, бауырсақ мұрын жана өспірім қызын беріп қойған жерінен он бес қараға бата бұзып алып еді, тоқал бұ күнде әкейдің мойнына мініп алды.

Жылдағы зекет, пітір, садақасын беріп, бізді оқытуға өкеміз таңқы мұрын, жылтыр қара Қожаны ұстап, сегіз жылдай, жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып, сабак, оқыдық. Тіл алмай, асқа, атқа өкпелеп, кісі боқтап, шалдуар боп, Қожадан таяқты талай жесем де, аяғында хат таныдым. Коршінің қатынымен Қожаның осегі білінген соң, әкеміз шығарып жіберіп, содан кейін көзіміз ашылды.

Оннан асқан соң-ақ, қыдырған қолы бос жігіттердің боқ ауыздарын, былапыт әңгімесін тындап, он беске келген соң, қызкеліншегі бар үйдің іргесін тырнап, жібін қиып, есігін қиратып, түн баласында дамыл көрмедік. Жолдастарға еріп, ойын-сауық қуып жүріп, қылжақты, өленді, домбыраны үйрендім. Еті тірі, жақсы жігіттерді еліктеп, насыбай, мылтық атуды, ит жүгіртіп, құс салуды үйрендім. Тұзды ет беріп, суға жығып, қашырып алып, талай құстан айырылсам да, аяғында құстың тілін білдім, пашіркін! Астында жарау бедеу, қолында қыран түйғын, үстінде сымдай киім, өзек, өлкені сыпылдата кезіп, жарқ-жүрқ еткізіп, қаз, үйректі сыпыртып, кешке таман сұлу қызды ауылдың сыртына қонам деп, шіреніп келіп тұрар ма ең! Жалғанның қызығы сонда!

Әкем өз маңындағы елдің ұрлығын қымтап, зорлығына болысып, дауын даулап, жесірін жоқтап, шығынын реттеп, бірді-бірге соғып жатады. Атқа мініп кетеді; үйде болса, келген кісілермен оңашаланып сыбырласып жатқаны. Сүйтпесе ел билей алмайды-ау деп ойлаймын. Бірақ оған артық араласпаймын. Ағам мен екеуі тұрғанда, маған сөз не керек, өз ермегім өзімде. Бірақ олар мені әуейі боп кетгің деп, кейде жаратпайды, кейде мен құс алдырып,

аң атып келгенде, мақтанып та қояды. Әйткенмен, ағайын дауына, ру намысына қызбай да жүрген жерім жоқ. Төбелес болса, жасаққа шығысамын. Қыз қашқан, қатын кеткен топтардан қалмаймын.

Әкем айттырған Жаманбаланың шотбақ қара қызын менсінбей, Мамырбайдың Ақбілегін елден тандап айттырып едім. Мал жанды соққан екен, малымды түгел алмай, есік көрсетпеймін деп, көнбей қойды. Бойжеткен қалындығым тұрғанда, қарап жатайын ба, жасырын барам деп, кісі жіберіп алып, «Өзі біледі» деген соң, бү күн жолыққалы келе жатыр едім. Дулыға тастың бөктерінен жолымызды кесе қашқан ор қоянды өткізбеймін деп, бір талай ат қинап, алданып қалғанымыз. Әйтпесе, мана келетін кісі ғой.

Ауылға таяна бергенде шулаған иттің дауысып естіп, тұра қалып едік, бір мезетте «Апатайлаған!» Ақбілектің, одан мылтықтың дауысын, аттың дүбірін есіткен соң, дәтім шыдамай, не де болса, қолында өлейін деп қуып бердім. Қарандаған екі аттыға жаңа жете бергенде, оң иығымнан оқ сап ете түскенде, көзім қарауытып, басым айналып кетті. Не болғанымды білмедім. Әй, жоддас шіркін сондай жерде керек қой! Аттарын тежеп, қорқып шаппады ғой. Әйтпесе түсіріп алатын кісі едік. Есіл жарым, екі көзің жәудіреп, орысқа қор боп кеттің-ау! Жұртым-ау, менде не жазық бар? Ақбілекті жіберіп қойғандарың ба? Кеудеде шыбындарың болса, неге қимылдамайсындар?

ӘПЕСЕР

Мал-мүлкімді талады, кісімді өлтірді, қызымды алып кетті деп, бізді бұзық адам көріп, қазақтар жазғырады-ау. Дүниеде не боп жатқаннан хабарсыз, ауылынан адым жер шығып көрмеген, аң сықылды жайылған қазақ, біздің неғып мұндай күйге түскенімізді қайдан білсін?

Ата-анадан, туысқаннан, туған жерден кім безейін деп ойлайды? Еркін, қызық өмірді, жан тыныштықты кім жақсы көрмейді? Сұлу әйелдің от құшағын, тәтті лебізін кім аңсамайды? Адам тілегенін істеуге ерікті болса, тұрмысы осындай болар ма еді? Біреу ырысты, біреу сорлы болар ма еді? Адамда ерік жоқ. Адам лажсыз елінің тілегіне бағынады. Дүниеде тағдыр бар, лажсыз өмірге кону бар: тағдырда бостандық, еркіндік деген жоқ.

Тағдыр айдамаса, осынау Қытай шегіндегі Алтай тауына, қазақ арасына біз келер ме едік? Мен Тамбау губернесіндегі бай алпауыттың кіші баласы едім. Бабамыз Александр патшаның әскеріне қолбасы болып, түрік соғысында мақтау алған кісі екен. Әкеміз соғыс уәзірінде үлкен төре болып, мосқал тартқанда, Тамбаудағы ата қонысына келіп, егін салдырып, шаруа құрды. Мол жер, бақ-

ша-бау, салтанатты сарай, қос-қос арғымақ, солқылдақ арба, жүйрік ат, жүйрік тазы дегендер бізде болушы еді. Бір ағам үніберсітет бітіріп, атбекет болып, одан соңғы екеуміз әскер академиясын бітіріп, әпесер болып едік. Ағайынды төртеуміздің ішінде ажарсызы мен болсам да, ерлігіммен герман соғысында қол бастап, бір рет шен алдым. Патшамыз соғыс ашқанда, ел-жұрт, отанымызды қорғауға, біз соғыеқа бардық. Отанды біз қорғамасақ, орыс күшті жұрт болмаса, осы надан қазақ күн көре алар ма еді? Орыс сияқты жері мол, қолтығы кең жұрттың қол астына қарағанына қазақ тәубе қылу керек қой. Анығында қазақ мемлекетке не пайда келтіріп отыр? Түндік басы жылына төрт сом алым төлегені болмаса, әскерге лау, азық бергені болмаса, бұларда не шығын бар? Тек қымызын ішіп, қарнын сипап, қатынына қарап, борбайын тыр-тыр қасығанды біледі. Патша қазақты қара жұмысқа алам дегенде, қандай қорқып, абыржып, қиратылып қалды. Қазақ солдаттан өлгенше қорқады. Баяғыда, қазақ орысқа қарағанда, қатын патша, казактан солдат алмаймын деп, қолхат беріпті-міс деп, талшық қылады. Тегінде, қазақтың солдат болудан қорыққаны бізге теріс те емес. Кім біледі, қолына қару берсе, орыс жұртына жау болып кетпесіне кімнің көзі жетеді? Оңца ұлы Ресейдің жұрты кемиді, жері, елі азайып қалады. Қазақтың малы, елі, бұйымы басқа елдің пайдасына кетіп қалуы мүмкін. Әйтеуір қазақ өз алдына ел болып жатқан жоқ. Ендеше, орысқа бағынуы керек. Орысқа жақын арқа көзеу қыларлық қазаққа күшті жұрт жоқ. Қазақ орысқа жерімді алдың деп өкпелейтін шығар. Жер қазынанікі ғой, орыс өсіп жерге сыймай жатса, бос тұрған жерді алмай қайтеді? Қазақ жер кеп, баяғыдай көшіп-қонып, кең даланы шарлап жүре беремін деп ойлайды. Жер жүзінде жалғыз қазақ емес, өзге жұрт та бар ғой, оларға да тіршілік керек. Ендеше, артық жерінді алғанға окпелеме. Сен де егін сал, қала бол, сонда бәрімізге де жер жетеді. Мұны қазақ үкпайды-ау.

Қазақ зәбірін тиеді деп бізді айыптайды. Зәуде қазақ өскер болып, қазақ әскері орыс елінің ішінде жатса, маңайына зәбірі тимес пе еді? Малың алмас, дүниесін таламас, қызын қатын, қатынды жетім қылмас па еді? Кешегі Жетісу майданында мұжық қалаларын алғанда, қазақ әскері қандай қылды. Бейуаз мұжықты қылышының жүзінен откізбеді ме? Мүлкін талап, әйелін расуа қылмады ма? Баяғыда орысты үш жүз жылдай татар билеп тұрғанда, қазақ та соның ішінде, қандай қорлық көрсетпеп еді? Ордаға барған елшілерімізді тақтайға жаншып, үстінен билетіп, езгілеп өлтіріп еді. Қазекем сенің де жайың белгілі. Қолдарына түссе, шамаларың келсе, сендер де бізді аямайсындар. Бірақ шамаларың келмейді.

Әйтсе де біз қазақтан кек алғалы жүргеніміз жоқ. Қазақ жеріне келейік деп келгеніміз жоқ. Ресейда төңкеріс болып, патшаны

түсірген соң, өз ара екі жарылып, ел билеуге таласқан соң, өкіметті қара жұмысшы мен қара солдатты жақтаған балшебектер алып кеткен соң, біздер орыстың шын ұлдары күл-құтанға бағынбаймыз деп, соғысып, жеңіліп, қашып келіп отырмыз. Алдымыз қашып Қытай жеріне өтіп кетті. Біз одан қашқан, бұдан қашқан, жетпіс шақты әпесер, білеуіттер Алтайдың бір тығырына бекініп, қызылдардан жан саугалап жатырмыз. Олардың ойы, оқ дәрімізді, азығымызды түгесіп, қыстың суығына қатырып, ашықтырып алмақ. Әйтпесе, бір ауыздан жалғыздап келіп, бізді ала алмайды. Тауда жатып біз қарап өлейік пе? Қараталасқан соң маңайдағы қазаққа шабуылдап, азыққа мал, баспанаға киіз, төсеніш, ыдыс, сайман алып тіршілік қылып жатырмыз.

Елсіз тауда ерігіп жатқан өңшең еркек іші піскен соң, ермек, қызық керек қылмай тұра ма? Қашанғы өзді-өзіміз боқтасып, керісіп, төбелесе берейік. Біздің де қанымызда от бар; бізде де тілек, құмарлық, нәпсі бар. Біз де жаспыз. Әйел күшуды біз де аңсаймыз. Әйелсіз күн көре алмайтын, махаббаттың қадірін білетін сезімі жетілген, біз өнерлі, білімді жауропаның ұлдарымыз. Әйел кімде бар? Қазақта. Қазақ та адам баласы. Қазақтың қара көздерінің сиқырлы күші жауропа әйелінен кем емес; әнтек тәрбиеленіп, қылымсуды, еркекке жағышуды үйренбегені болмаса. Қазақ надан болған соң орыстан жатырқайды, жиренеді, қазақ қызы орыс жігітін сүймейді — бізге өз сүйгеніміз де жетеді: бізге әйел керек. Әйелдің сүйгенін тілейтін біздің өз еліміз бар ма? Қазақ надандықтан жатырқайды; оқыған ел жатырқамас еді, қазақтың оқыған азаматы орыс қызыға сүймей, орыстан қатын алмай жүр ме?

Қысылғанда, сасқанда қарсылық қылған жерде болмаса, тегіннен қазақты өлтіргеніміз жоқ. Адамның тыпырлап өлгені бізге тауықтың өлгенімен бір есеп. Көңілімізге солай орнағаннан ба? Өлімді көп көріп етіміз өліп кеткеннен бе, кім білсін? Шышылда өлім деген, өмір деген немене? Адам өлмек үшін туған. Бүгін өлдің не, ертең өлдің не? Өмір — қабақтышқаққаны. Ендеше, аз күн тіршілікте өмірден қандай қызық, қандай ләззат болсын, алып қалу керек. Өлген соң түк те жоқ.

Алдымызда қылышын сүйреткен қызыл шұнақ қыс. Айналамыздағы қала - қызыл жау. Келешегіміз — аяз, аштық, соғыс, ажал. Бірінен болмаса, бірінен өлуіміз ақ. Бүгін болмаса, ертең өлуге көзің жетіп отырса, елден, жұрттан, туған-туысқаннан күдерді үзсек, бізді жан екен деп, аяйтын адам баласы болмаса, біз қара таласпағанда, біз бой жасамағанда, біз кісі өлтіріп, біз қыз алып қашпағанда, кім бұларды қылмақ? Біз әзір тіріміз. Тіршілік деген арпалысып күнелту деген сөз. Ендеше, біз тіршілік қылып жүрміз. Бізді қазақ айыптаса, білмегеннен айыптайды.

МҮҚАІП

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жар қабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сүр жігітпін. Жасым отыз бесте. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы, аузым асқа, ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікке жүрдім; ә дегенде, құны жоқ, былық, сараң, жаман Телеубай дегеннің қозысыя бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып күйдеп, мае болып жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп дамбалым борша-борша, шекпенім өрім-өрім больш, жалбандап, үйездеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсыфап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақ сүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп, өлең айтып, думан қылып жатқанда «Таңертең оянбайсың, жат!»— деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт үйқыда жатқанда: «Түр, қозы ағыт!» деп, байдөвд бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсендеп жүріп, қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзінді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, ауылға қашқан қозымен арпалысып, айғайлап тас жіберіп, жүргенің.

Он беске келгенде ІПабанбайдың қойыш бақтым. О бір құдайдың атқаны! Өліп бара жатырмын десең, қойға бір тайын мінгізбейді. Ат отынан қалады дейді, алып қалмайды. Қой өрерде жылқышы келе қоймайды. Жатарда байлап қояйын десең, қоңыр өгізшені сиыр мүйіздеп, мұрнын жырады, таңертең сиыр өрмей тұрып ол сасықты қамалап ұстау тағы бір қырсық.

Бір күні балалардың ойнағанына бүйірім қызып, төнбекшіп үйқым келмей, не де болса, құдайдың салғанын керермін деп, тұра сала ойышға мен де бардым. Қара құлақ ойнағанда, мен ит, Балабек қасқыр болып, Рақымжанның Айша деген қызын өзек жаққа апарып тастады. Мен шабаланып қуып барсам, қызды іздеген үлкен қара құлақ езекте бұғып жатыр екен. Дүние-ай, мен де қара құлақ болар ма едім! - деп зығырланам. Ертең түсте қойды бұлақ басына жусатып, өгізімді тұсап қойып, жарлауытқа арқамды сүйеп отырсам, көзім ілініп кетіпті. Бір мезетте бетімді күйдіріп жібергендей, бірдеме басымнан орай шым ете түсті. Шошып кеттім. Жынды кісіше, шыбын-шіркей боп, лағып барам. Артыма қарасам көк айғырын апырандатып, қамшысын білеп, Шабанбай қуып келеді екен. Қалай бұлтарсам да қоймады, қашағанға төселіп қалған арам қатқыр қойсын ба, аттың бауырына алып жүріп, ал борсылдат, ал сой. Бақсам, ұйықтап қалғаным болмаса, қой қасқырдан аман екен.

Өшімді қалай алам деп аузымды басып жүр едім. Ахметтің қойшысы да байына ызалы екен. Екеуміз бірігіп, Шабанбайдан екі сек, Ахметтен бір марка, бір тұсақты сойып, бұлаққа тығып

қойып, бір айдай азық қылдық. Суға салған етте дәм болмайды екен. Бірақ үрлығымыз шығып қалды. Оны айтып жүрген өзіміздің қойшылар. Естай деген бір жарамсақ таз қойшы бар еді. Байына жағынам деп, сол иттің бүлдіргені. Шабанбай екі қой, екі киім акымды шығарда бермей қалды.

Қалай Бәдіғұлдың жылқысын бақтым, солай көзім ашыла бастады. Қашағанды жалғыз ұстаймын. Асауды жалғыз үйретемін. Күзетке жалғыз барамын. Боранда жылқы бағамын. Аязбен, асаумен, қараңғы ұзақ түнмен, ұрымен, қасқырмен, қауіп-қатермен алыспай адам — адам болмайды екен. Желден жаралған желге мінбей, адамға желік бітпейді екен. Жылқы бақтым — күлкі бақтым. Алыс-жақын, қатер ойыншық болды. Жылқы бақтым, кісі болдым.

Енді мені әйел де менсінетін болды. Енді менің атым да, киімім де түзелді. Кедей жатақтың келіншектеріне ет, май беріп, қоңіл қостым. Кейде қасқыр жеді қылып, жабағы тайлап, соғым да беріп жүрдім. Жылқы бағып жүріп, қалың беріп қатын алдым. Бұралқы жылқы қағыстырып, ен-таңбасын бұзып, пайда-бақыршылық қылудың тәсілін де білдім. Қатын алғанда ораза ашарым да болды.

Жылқы жұттан кейін енді есікке жүргім келмеді. Неде болса, алыс жерді де бір корейін деп, барақотқа жұмыс қылуға жалдандым. Ертіс ағып, Өскемен, Зайсан, Семей сияқты қалаларды да кордім. Азын-аулақ орыстың тілін де үйрендім. Орыспен араласып, орыс тілін үйренген соң, кеудеме нан піскендей, өзіме-өзім әлдеқандай көріндім. Өзім - бір тұрған заңмын. Орыспен де, қазақпен де сөйлесе кетемін. Елде жүрсем де, қалаға барсам да өлмейтін тәріздімін. Адам болған, ел билегендердің менен түк артық жері жоқ. Олар білген етірік, өсек, үрлық-қарлық, сүмдықты мен де білемін. Олар сөйлеген сөзді мен де сөйлей аламын. Қайта мен «Қакой шорт, қакжы, не жоли, ни емеш праба...» деп орышаны араластыра соғып жіберуге өмірім келді. Алыса кетсе, бір, кісіден таяқ жемеймін. Барақотта жүргенде ершікпен он пұтқа шейін кетеріп жүрдік. Араздаса кетсе, кісінің бір малын жетелеп кетуге жараймын. Енді менің ел адамынан қорғалайтын нем бар? Мен неден тайсалам. Жалғыз кемдігім қағаз танымайтыным ғой. Мендейлер толып жатыр гой. Әттең дүние! Қолым хат білсе, Күршін өзенін теріс ағызар ма едім, қайтер едім...

Елге келген соң, атқа мініп, партияның сөзіне араласып, жаңа бір қызметке ниет қып жүргенімде, соғыс болды да, оның артынан тоңкеріс килікті. Ақтар қашып, қызылдар келіп, қала-қалаға орнады. Балшабай деген бар, кедейдің пайдасын сөйлейді, балшабайға жазылған кісіні ауылнай қылады, болыс қояды, қолына мылтық береді, «панімаш» мылтық береді, байдың малын, артық қатынын, жерін кедейге тартып өпереді... деген лақаптар шыққан

соң, жатсам ұйқым, тұрсам күлкім келмеді. Мен де балшабайға жазылып, мылтық алсам деп, ойладым да жүрдім. Ойға алғанын істемеген жігіт, жігіт пе? «Біреу қазақ жақсы деді, біреу орыс жақсы деді: шорт — пібри деп шоқындым да кеттім»,— деп бір шоқыншақ айтқан екен. Сол айтқандайын, неде болса, тәуекел, мұны да бір айқайын, кім біледі, мен де бірдемеге жарап кетермін деп, бардым да яшейкеге жазылып, бесатарды мойынға салып шыға келдім.

Елге келе лау мініп, қой сойғызып, жүрегін шайып алуға, кейде басынан асыра мылтық атып, қызметке кірісе бастадым. Қазынананың мүлкін, актардан қалған қару-жарақ іздеп, қырындаған кісілерімнің үйін тінтіп, қорқытып, көр-жерлерін алып, пайда-пақыршылық істей бастадым. Ел мені «Шоқынып кетті» деп кірпідей жиырылды. Әуелі, өз ағайындарым да маған оскырып, үрейленіп қарайтын болды. Менен жұрт сескенеуін деді. Мен келе жатқанда, қызыл көзді пәле келе жатқандай атын, дүниесін тыққыштап, өп-өтірік жалпақтауды шығарды. Елі күрғырлардың аузын бассан, арты сөйлеп тұрады ғой. Әсіресе, осы мұғалімі бар болғырлар, пәле болды. Мені елден пара алды, дүние тартып әкетті... пәлен-түген қылды деп, қаладағы оқыған азаматтарға даттап қойыпты. Сайлау кезінде болыс болайын деп тұрған кезімде, менің үстімнен жазылған қағаздарды жинап, Мамырбайдың баласы кеңсеге тапсырыпты. Мені бұзақы адам деп, сейтіп болыстыққа сайламай қойғаны. Әй, атаңның аузын... Мамырбайдың, ұлы-ай! Тірі болсам, бір қылармын!- деп кете бердім. Мылтықтан айырылдым.

Елге келген соң, ауыл-ауылдан мал, киіз, төсек-орын, ыдыс-сайман алып жүрген ақтардың адамына жолығып, іш пікірім ішімде, соларға кісі болдым. Олар маған жақсы қыз тауып бер деді. Ойыма Мамырбайдың Ақбілегі сап ете түсті. Ағасының қылғанын алдына келтіретін маған да күн туды. Өмірі байдан, күшіден қорлық-зорлық көріп келдім. Әлі солардан көріп отырмын. Енді оларды мен несіне аяйын. Арманыма жетсем — жеттім, жетпесем, жан адам атанып кеткенім дағы...

Алыс-жұлыс, ауыр күйік, аттың соққысымен Ақбілектің сілесі қатып, аттан түсіргенде, өлген адамша сылқ ете түскен.

Ақбілек есі кіріп, көзін ашса, алты сырықтың басын бүріп, киіз жапқан, кішкене қоста, өңшең серейген, бырқыраған, жат киімді, жат түрлі орыстардың ішінде жатыр. Оң қолын Ақбілектің үстіне артып, қақ қасында бетінен түгі шыққан, шашы дудыраған, істік мұрын, жирен орыс жатыр. Оның бейнеусіз аңқиған,

жарық ерінді, дүрдек аузынан шыққан демі Ақбілектің бетіне тамұқ лебінцей тиіп, денесін тітіркендірді. Өні, түсі екенін біле алмай, көзі алабұрып қостың ішін сипай сүзіп шықты да, түндегі оқиға есіне түскенде қайнап шыққан бұлақтың көзіндей, жасы мөлтілдеп, жылап ағыш қоя берді. Саңғал киізден сығалаған аңғал шуақ Ақбілектің бетіне түсіп, жайрандаса да, телегей аққан жасын құрғатуға септігі болған жоқ, жанын жанышқан қараңғылық қараңғы дүниені аңсатты. Әйтсе де, жарық сәуледен, көзін біржола жұмбай құтылмасына көзі жеткен соң, тым болмаса сау-сылдаған сары қолдың ішінен сытылып, даланы бір көргісі келді. Ақбілек үстінде жатқан ашалы, ауыр қолды ақырын сырғытып қойды да, сыбдырсыз басын көтеріп, жетқорқақ болған ботадай, аяғын андап басып, сығалап қарап, жапсарды ашып, тысқа шықты.

Мұның шығқаны алдарына ер тоқым үйіп, мылтықтарды мо-сылап қойған, қатар тігілген ұлылы, кішілі, жыртығы, бүтіні аралас жеті қостың бірден соңғысы екен. Терт құбыладан бірдей ерейіп-серейіп, үстіне төніп тұрған ақар-шақар тауларға, тауға біткен үйірім-үйірім сабалақ жүнді орманға да, тау басында қалықтап жайылып жүрген бүркітке де, тауға тырмыса жайылып, жатқан құмырскадай жылқыға да, қостан аулағырақ өзек қуалай, шыққан шоқ-шоқ бұтаға да Ақбілектің көзі тоқтап тұра алмай, сырғанап келіп, жер ошақ басындағы қазақтың қара құманына, қара астауына^ жыртық орыстың шөмішіне тоқтады. Жаудың қолына түскен әлде қай сорлының астауы, шөміші екен. Сорлы шөміш! Мен де сенің сыңарың ғой дегендей, мұндасқандай, көзіне тағы жас алды.

Талдың тасасына түсейін деп, шеткі қостың артынан жаңа аса беріп еді, қос даддасыңца мылтығына сүйеніп, қақиып тұрған бір орыс жалт қарап:

— Стой! — деп ақырып қалды.

Дауыс жер астынан шыққандай, селк етіп, зәресі зәндемге кетті; жығылып барып оңалды. Сүйткенше болмады, артынан бір орыс жүгіріп келіп, құшақтай көтеріп қосқа ала жөнелді. Ақбілектің көзі шарасынан шықты. Құшақтаған орыс аймалап қосқа алып кіргенде, тағы екі орыс бастарын көтеріп, керіліп-созылып, көздерін уқалап, Ақбілекке қарап, күле сөйлеп, шылымдарын орай бастады. Алып келген манағы қолын артып жатқан жирен орыс екен. Ақбілекті аш белінен жібермей, қысып, бетіне таман ауызына үмтылып еді, Ақбілек теріс қарап, бұлқынып сүйгізбеді. Өзге орыстар жирен орысты мазақтағандай, қарқ-қарқ күлісті. Олар күліп жаңылдап отырғанда, төрде жатқан ұзын бойлы, аққұба, қара мұрт орыс оянып, қырынан жатып, Ақбілекке көз салды. Ол езгелеріндей сөйлескен де, күлген де жоқ. Құба шыңға құлаш ұрған жез қанат бидайықтай, талмау көзін талықсыта, терең қиялға шомылды.

Көп күліп жатқанда, біреу сазарып отырса, оның жаны жұмбақ қой. Көп мұнайып отырғанда, біреу күліп отырса, оның ажары да көңілді бұрмақ қой. Жұмбақ нәрсе адамды күштар қылмақ қой. Қарқылдасқан, қайғысыз, қамсыз көп орыс ортасындағы қара мүрттың лебі де Ақбілекке жұмбақ боп көрінді. Әдде өзіне бастас қылғысы келді ме, немесе одан бір жылы сөз күтті ме, болмаса әйелге біткей жеңсіқойлық мұны да женді ме, әйтеуір қапаста қапаланып, жалынарға жан таба алмай отырған Ақбілектің көзі еріксіз қара мүртқа түсті.

Қара мүрт Ақбілектің жан жарасын әлде көзінен оқып білді ме, әлде бір басқа сезім кернеді ме, кім білсін жирен сүйем деп тағы кезеніп, Ақбілек сырт беріп тыжырынып еді, ашуланған адамша анаған ажырая қарап, бірдеме деп шорт кесті. Жирен орыс та қыңбады, ежірейіп, басын сілкіп, бірдеме деп тастады. Бірақ еңці қайта сүйеге қызға үмтылмады. Өзгелері үндемей шылымдарын тартып болып, тысқа шығып кеткенде, қара мүрт Ақбілекке жылы қарап, бір күрсінді де, жирен орысқа әлгідей емес, жайрандап, сөйлей бастады. Алғашқы кезде нәресте шақырғандай, алақанын қармай, мойнын бұлғай, көзін түнжырата, ернін шошайта сейлеп, жирен орыс басын шайқап болмаған соң, иығын қысып, көзін тікірейте, ернін кезерте, ызбарлана сөйледі. Арыс-ұрыс еткен иттерше бірін-бірі қауып алғандай болды. Келте-келте жауаптасып, жұдырықтарын білесіп, қара мүрт өңі сұраланып шығып кетті. Ол кеткен соң жирен орыс та күшырланып, күңкілдеп, боқтаған іспетті болды да, тысқа шықты.

Өзге қостар да тұрса керек: далада шүддірлескен сөздер молайып, жаңылдай бастады. Кейбір орыстар Ақбілек отырған қосқа келіп: «Кзымке...»— деп мойындарын қисайта, шағыр, шегір көздерімен тесіп жібергендей Ақбілекке үніле қарасып, ыржиысып, бірдеме десіп кетіп қалды. Ақбілек олардың бетіне тура қарай алмады, кіріп келгенде ғана немесе түрткенде ғана көзінің күйрығы түсті.

Аздан соң, шелекке қайнатқан суды орталарына қойысып, темір тостағандарды батырып, кепкен нандарымен қытырлатыш шәй ішіп отырып, мылжындап көп сөйлесті. «Алдына ас қойсаң, орыс иг мылжыңцайды да отырады» деген әкесінің сөзі Ақбілектің есіне түсті. Жирен орыс манағыдай емес, Ақбілекке өліп-өшкенін қойып, бетінен түгі шығып, әкесі өлгендей, бас терісі аузына түсіп, кетіпті. Қасындағы біреуі Ақбілекке қанылтыр тостағанмен шәй ұсынып еді, алмады. Әлгі айтысқан, жанжалдасқан қара мүрт орыс қайтып көрінбеді.

Шәйларын ішіп, шылымдарын тартысып болған соң, өзгелері тысқа шықты. Жирен орыс беліндегі алты атарын алып, құлағын қайырып, бірдемесін басып, бұрап, шыртыддатып айналдыра бастағанда, Ақбілек өзімді атыш тастар ма екен деп жүрегі сескенейін

деді. Жан шіркін көзге тағы бір елестеп өтті. Бірақ атқан жоқ, мылтығын қайтадан қабына салып қойды. Сөйткенше болмады, киімдері сымдай, белдерін қылмита буынған, қылыштарын асынған екі орыс сып етіп кіріп келіп, қақиып тұра қалып, жирен орысқа келте-келте бірдеме айтты. Жирен орыс бір-ақ ауыз жауап қайырды да, үн-түн жоқ, киіне бастады. Киінді де, Ақбілекті қолынан тартып, тұрғызып қостан алып шықты. Ақбілек енді бірдеме қылады екен деп, жүрегі дүрсілдеп барады. Шықса — көп орыс қос маңында топ-топ сөйлесіп тұр. Қызды алып бұлар шыққанын көріп, өзгелері де қозғалып, лек-лек болып, тал жаққа қарай аяндады.

Енді ажалым жетті ғой деп Ақбілекте зәре жоқ. Бәрі жиылып, атып, қалай өлгенімді тамаша қылғалы жүр ме? Әлде бұлардың басқа заңы бар ма? Басқа бірдеңе істегелі жүр ме? Уа пірім-ай, мынаның бәрі жабылып... нетсе, не жаным қалады?.. Көп орыс талға таянған соң қатар тұра қалды. Үш орыс шығып, анадай жазанқайға барысып тұрған кезде, жирен орыс Ақбілекті бауырына қысып алып, аузынан күшырлана үш сүйіп, қасына екі орысты ертіп, анау үш орысқа таман барды. Алтау болды. Алтаудың бірі топқа қарап, бірдеңе айтты. Топтан қысқа ғана жауап естілді. Содан кейін әлгі орыс ақырып қалып еді, әлгі өзінің жирен орысы мен манағы қара мүрт біріне-бірі таянып бірдеңе десті де, аяқтарын нығарлай басып, екеуі екі жаққа қарай жөнелді, сүзісетін қошқарларша екеуі біріне-бірі қарама-қарсы тұра қалды, Сол кезде қалған терт орыс кейін шегініп, біреуі қолын көтеріп, «раз, дыба, три!» деп қалуы-ақ мұң екен, алты атарларын қолына ұстасып тұрған екі қошқар басып-басып жіберді. Түтін бүрқ етті. Орыстар тұра үмтылды. Ақбілек енді не болар екен деп, арт жағында тұрғанда, мына жағынан қара мүрт орыс жүгіріп келіп күшақтай алды.

Өлген жирен орысты көп орыс көтеріп алып кетті. Ақбілекті белінен күшақтап, сүйемелеп, қара мүрт қосқа әкелді. Өзіне таласып, екі орыс бірін-бірі өлтіргенін Ақбілек сонда білді. Бірақ төбелесіп өлтіріспей, алыстан атып өлтіріскеніне түсіне алмады.

Қара мүрт шығып кетіп еді, бір уақытта қалпағын шекесіне салған, сеңсең бас, теке коз, бұжыр сарыны алып келді. Теке көз келе-ақ Ақбілекке:

- Аман қарындасым,- деп қолын ұсынды. Қазақша сөйлегені құлағына жылы тиіп, қолын ұсына түсті де, қайта тартып алды, жеп қоятыңдай сүзе қарады. Теке көз қазақша білетін тілмаш екен, Ақбілекпен сойлесуге шақырып әкепті.

- Мына төре сені жақсы корген. Бұл езі үлкен төре. Қорықпайтын кісі. Сені көргенде (жүрегін түртіп), мына жері шыдамаған. Анау жігіттен сені маған бер деп сұраған, ол бермеген. Ол кішкене төре ғой. Екеуі дауласқан, шатақ шыққан. Содан «дуелге» шығып атысқан. Озің көрдің ғой. Бұл сен үшін олем деген,

сонда да шыдаған. Сен бұрын орысты жақсы көрмеген даладағы қазақтың қызысың. Сен қорықпа. Саған ешкім тимейді. Мына төре сені ешкімге бермейді. Бұл сені қатын қылады. Өзге төрелер сені бәріміз қатын қыламыз деп еді. Бү кісі оған болмады: ол жарамайды, онда бәріміз хайуан боламыз деді.

Бұл көп білетін ақылды жігіт. Бү да өзіндей адамның баласы. Құдай біреу, жан біреу: Сен бұдан қорықпа, жақсы көр. Бұл кісі сені жақсы көреді. Сені күтеді. Саған тамақ, киім әпереді, саған жұмыс қылдырмайды. Қазақтыкі қатын немене? Малай ғой. Байы ұрады, соғады, жұмыс қылдырады, бәрі кір болып, жаман болып жүреді. Біздікі орыс заңы жақсы: қатынды ұрмайды, (қолтықтағанды көрсетіп) былай ұстап жүреді, театрға апарды, гуләйт қылады... деп, Ақбілекті үйір қылам деп, теке көз көп сөйледі. Анца-санда қара мүрт сөз үйретіп тұрды. Ақбілек көнетөз жасыл шапанын көзіне түсіре бүркеніп, белі бәкіше бүктетіліп бас-аяғы кірпіше жиырылып, • құнысып, жасы мөлдіреген қара көзін жыпылықтатып, қара мүртқа анда-санда көз құйрығын бір жіберіп, тандана, үрейлене тындады.

Орыс сөйлеп отыр. Оның көп сөзі миына қонбады. Үлкен төре деп мақтайды. «Төре» болса қайтсін? Мұның іздегені орыстың төресі ме еді? Киім, тамақ әпереді дейді. Соларға зар болып, осылардан сұрауға келіп отырған-ау! Шаруаны қатын істемейді дейді, енді кім істемекші! Бекболатқа тисе, Ақбілек малай болар ма еді? Өзі де істер еді, малшы қатынды да алар еді, байы ұрыспа-са, ұрмаса, қатын қайда кетпейді? Қатын не істемекші?.. Мұның бірде-бірі құлағына бармады. Жалғыз-ақ Ақбілек үшін қара мүрттың жанын қиғаны рас. Ендеше, жақсы көргені рас. Ендеше, жақсы көргендей, Ақбілек сұлу екен. Қазақ тұрсын, орыстың боздақ жігіті де Ақбілекке қызығады екен, жанын қияды екен. Әйелге бұдан артық құн бола ма? Сый бола ма? Оның үстіне Ақбілек енді көп арыстың талқысына түспейді, асыл қазынасын бір-ақ кісіге қияды. Қандай кісіге? Өзі үшін жанын қиған ер жігітке... Бірақ, ойбай-ау! Ер жігіт деп отырғаны аузы түкті кәпір гой! Әлгі дәретсіз, сүндетсіз, түрегеп сиетін, шошқа етін жейтін, арақ ішетін, темекі сасыған, елді қыран жапқандай қылып, қамшы, қылыш, мылтық ойнататын, мейірімсіз, шадыр мінез орыс осы емес пе? Шынымен сол орысты иіскегені ме? Шынымен ақ төсіне арам денені ойнақтатып, ашылмаған қауынын арам пышаққа жарғызғаны ма?

Соны ойлаған кезде ақ торғын мандайына екі тік сызық көріне қалады. Апасы есіне түседі де, көзінен екі моншақ домалап кетеді... Жан апасы бұл үшін өліп кетті-ау! Тым болмаса бір ауыз тіл қатуға да мұршасын келтірмеді-ау! Жан апасынан мәңгілік айырылып, басы қаралы, жүзі жаралы болып отырып, не бетімен бай іздегені? Апасын өлтіріп кеткен, өзін тартып әкелген, ауылын

шапқан, талаған орыстың тұқымына не ғып өз еркімен көнгені? Ел қайда? Бұл қайда? Әкесі, ауылы не күйде? Ақбілек туралы олар не ойлап жатыр десейші?.. Сорлы қызымды өлтіріп тастады ма, әдде не қылды?.. деп, әкесі не ғып жаны шыдап отыр екен?.. Күйеуі келмек еді, түндегі қуған, оққа ұшқан әдде сол емес пе екен? Тірі қалып, күдай жазып, көретін күн болса, күйеуіне не бетімен жолықпақ!.. Ойпырмай! Мұндай да сорлы, мұндай да ма-сқара болған қазақта әйел бар деймісің? Бұл қорлықты кім көрді дейсің. Осының бәріне шыдап, не ғып өлмей, тірі отыр?.. Түндегі оқ апасына тигенше, бұған тимегенін қарасайшы...

Адды-арты түйық, қараңғылық, не болары белгісіз... сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ түрсыз, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... орыс біткен бұған бола қырқысты... Кім біледі, тірі болса, үмітсіз сайтан... өз еркімен келіп отырған жоқ... Қара күшке, тағдырға не шара? Жамандығынан мұңдай болған жоқ. Ақбілекті кім жазғыра алады? Малына, жанына ие болып отырған қай қазақ бар? Әзер болса, жазықсыз құрбан болып жатқан көп қорғансыздың, көп сорлының бірі шығар...

Ойдан ой туып, басы даң боп, шапанының етегіндегі тамған майға қадала қарап отырғанда, тым-тырыс күте қалған, қара мұрттың ыстық қолы қолына келіп тиді. Ақбілек ауыр бір қағып, «Менде не ерік бар?..» дегендей, терең қасіретпен оның бетіне қарады. Қара мұрт тілмашына иек қағып, шығарып жіберді де, Ақбілектің қолын ептеп өзіне таман тартып, мұрттын ерніне апарды. Ақбілек қарысқан жоқ.

Түндегі айқай-сүрен, ала сапыранда Мұқаштың қолында — жетектеулі екі ат, ойында — аман құтылу, көзге түспеу ғана бар еді. Аттарды, нәрсені, қызды аман-есен орыстарға әкеліп, тапсырып, «Мукашке маладес!» дегізіп, ала кеуімде ауылына қайтып келе жатқанда, ойына әлденелер келді.

Мамырбайдың баласына егесіп, қарындасын орысқа шығарып беріп оп-оңай кек ала қоймақ еді, қызды алам деп жүргенде, бұл иттер шешесін атып өлтіріпті, мұның арты үлкен сүреңге шапшасын кім біледі?.. Қуғыншылардан да кісі өлген болу керек. Бұл шіркіндер жүрген жерін қызыл-жосын қылмай кетпейді. Кім біледі, түндегі оққа ұшқан әдде өз ағайындарының, өз тілеулестерінің бірі ме? Елді осынша қырғынға ұшыратқан Мұқаш неткен қанішер? Япыр-ау, мен қазақпын ба? Қазақ болсам, өз қаныма неден мұнша өшіктім? Өзгем өзге ғой «Ағатайлап» жалынып, қолын созып келе жатқан Ақбілектің білегін көкке созғызып, жүйкесін құртып, орыстарға устап бердім-ау! Ағасы болмаса, бұл қызда не жазық бар еді?.. Тегі, мен өлерімді білмейтін, ақымақ шығармын. Әйтпесе, елді осынша шапқыншылыққа ұшыратып, осынша қан қақсатып, зарлатып, қарғыс алып, жексұрын болғанда, қайда сиям,

қалай тіршілік етем деп ойладым екен. Осының бәрін істетіп жүрген мен екенімді білсе, - білмей тұрар ма, — ел мені тіріқойғаны ма?.. Қой мен жынданған екенмін, мені сайтан азғырған екен... Бірақ енді істі түзетуге бола ма? Болмайды: шынымды айтсам да, басымнан асып кетті; елдің менен жауыз дұшпаны, арам сүт емген арамза ұлы болуы мүмкін емес...

Енді бұл беттен қайтуға өткел жоқ, дауа жоқ... Осы кеткені кеткен... Шынында, байларға не обал бар? Олар елді жемей жүр ме? Бай неліктен бай болады? Малайдың арқасы, елдің арқасы ғой, олардың құтыратыны, төрт түлік малын малшы бақпасыншы, шөбін малай шаппасыншы, отын жақпасыншы, құдығын аршымасыншы, қорасын қаламасыншы — көрейін байдың бай болғанын. Асқанға тосқан деп, сәбет өкіметі байлардың пейіліне бола келген бір тосу ғой. Кім біледі, мені де байларға құдай жұмсап тұрған шығар... Мен болмасам да, осынау ез етін өзі жегелі жатқан ақтың білеуіттері елді тыныш қояр ма еді? Мен болмасам да, ағайынға өкпелеген бір қазақ кек алам деп, орысқа шаппас па еді? Сөз жоқ, ондай біреу табыла кетер еді? Әрине, мұндай жұмыс екінің бірі, егіздің сыңары, жалпылама адамның қолынан келмес, бірақ мендей біреу табылуы хақ... Талай әскер шауып кетті. Талай қазақтар елге ұлық боп келіп, алып та, жеп те жүр. Соларға ел не қыла алды? Түк қылған жоқ... Өзім коменес, қолымда мылтық. Он кісіге алдырмаймын; мылтық ату әдісін орыстардан үйреніп, мерген боп алдым... Күндіз сақ жүрермін. Түнде жұмысымды бітірермін... Мен несіне қорқамын? Қорқарым бар, бұл іске әуелде кірмеуім керек еді. Кісілік іздеу, жашикеге бару, мылтық алу керек емес еді... Жоқ, өлім біреу, неде болса құдайға тапсырдым. Енді менің, елге кішірейуім - өлім, жігіттігіме кемшілік... Мені жұрт өткір, қайсар, ер жігіт деп ойлап жүр. Сол аттан айырылмауым керек...

Осындай ойлармен Мұқаш ауылына таянды. Ауылы үлкен таудың күнге бетіндегі, ойпандағы — төрт-бес тас қора. Ол қоралар өзімен немере-шөберелес ағайындардікі, осы ауылдың бас кетерері Мұқаш, ақсақалы Тезекбай молда.

Молда деген аты болмаса, Тезекбай кісі атын да жаза алмайды, барлық оқуы «Қырық қадістен» есінде қалған «Қаланна бій галайссалам» — атты пайғамбар Ғалаисиссалам, бар білген құлшылығы: өлікке, шелпекке, үлі тиген малға, «жасын» оқу, тарауық оқығанда, «Алқамға» қосып ««Енне казелике» бірдеңкені мінгірлету, бар білетін дұғасы — «Аятл — күрсі» — құрбаннан малына, немесе айға бата қылса да осыны оқиды, көзіне ақ түскен әйелдерге де осыны айтып үшкіреді. Өз ағайындары болмаса, Тезекбайды сырт қазақ молда деп те санамайды, жекжат жердің, елімі болмаса, жамағайынның жаназасынан «Жақсыларды жанаған» қожа-молдалардан асып, Тезекбайға тиіп көрген емес. Тезек-

бай ел қыдырып, зекет, садақа жинаған, ет, қымыз іздеп түтін андыған кісі емес, ондай сұқым, сімтік шалдарды қайта шенеп жаратпай; «Не бар екен? Жатсайшы!» — деп отыратын. Тезекбай тысқа шықса, ақ таяғын беліне қыстырып сиырын, бұзауын көздеп, үйге келсе, кемпірінің киім жамағанын, кеже қылғанын жаратпай: «Ісінің бәрі балшы, ісінің бәрі балшы», - деп, дабдырлаудан басқа, ауыл үйге зияны жоқ адам. Онысы да кәртайғанда ерлі-байлы адамның бірінен-бірі жиреніш тартатын әдетінен гой, әйтпесе кемпірінен асып, өнер табатын Тезекбайда не қауқар бар дейсіз...

Әйтсе де осы молданы ез ауылы сыйлайтын, қыстауға қонса, бата оқыр болса, мал олсе, құрмалдық берсе, бас пен жамбас молданың алдына тартылатын. Сүттің уызын, қымыздың тұнығын молдаға татыратын. Молда жоқ болса, намазы қаза болғандай, келіндер де: «Молданы шақыр» деп отыратын.

Мұқаш қандай едден шыққан құдайдан безген, содырлы болса да молданы сыйлайтын. Молда жолығып қалса, сәлем беретін, бірақ байыздап тұра алмайтын. Мұқаштың онысын сезіп молда да сөз қатпай тоң айбатпен жүретін. Сөйлесіп тілін шығарып бетінен алғызғаннан да анадайдан ығысыш жүргенді тәуір көретіні үлкен кісілердің бір әдеті ғой. Ауылға таяна бергенде Мұқаштың бір қысылғаны: осы молданың көзіне түсіп қалам ба еді.

Төмпейден шыға берістегі, күн шығыс жақтағы қора Мұқаштікі еді. Төмпейден оралып шыға бергендегі жапырайылған тас қоралардың күнге беттері таңның қызыл сәулесіне шомылып, күлімсіреп тұр екен. Молданың қорасы ергенегі шалжиып, аузы ашылып жатыр екен. Босағада жатқан қызыл ит тастақтағы аттың тықырын естіп, үре бастады. Мұқаш қаттырақ аяңдап, қораның дадасына түсуге асықса да, шекпенін жамылып, аяғының басына кебіс іліп, дәретке шыққан молданың бір көзін жұмып, сығырая қарауынан құтыла алмады. Молда ойындағысын біліп қоятындай, Мұқаш тура қарай алмай, қызарып, қырындап кетті. Тезірек тебініп қорасының тасасына түскенде, қорадағы ақ күшігі де шәуілдеп қоя берді. Күпісін жамылып, қара домалақ келіншегі Алтынай да тырпылдап келіп есік ашты. Жаратпаған кісіше, бетінің бір жағын тыржытып, «сенбісін» деді де, тысқа жөнелді.

Мұқаш ақырын: «Мен» деді де, атын қораға кіргізіп, қадаға байлап, үйіне кірді. Бір кезі соқыр, жалғыз әйнекті, тапалтақ, кішкене үйінің дымыққан, күлімсілеу, терсымақ иісі мұрнына жып-жылы тиді. Жаман текемет үстіндегі қызыл шыт көрпеден монтиған қолдары шығып, домаланып, томпиған үш жасар Медеудің көкшіл танауы делдиіп, аузы ашылып, езуі қожалақтанып, шот мандайы тоқырайыл, жылтырап жатқаны да жараетықты көрінді. Баласын иіскейін деп оқтанды да, ойына бірдеме түсіп кеткендей, тоқтай кадды. Күнәға батпаған періштедей сәбиге жаман, қолын, арам демін, арам ернін тигізуге батылы бармады.